

ВІДКРИТТЯ ШКІЛ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВІХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ГЕНЕРАЛЬНОМУ ОКРУЗІ «ЖИТОМИР» (1941–1944 рр.)

З проголошенням незалежності України, вітчизняні історики, звільнившись від ідеологічних кліше комуністичної системи, переосмислили з нових позицій значний спектр проблем історії Другої світової війни, які в радянський період висвітлювалися тенденційно. Значний інтерес на сучасному етапі в істориків викликає тема дослідження освітніх процесів у роки німецької окупації, що практично не відображені в радянській історіографії. У 40–80-ті роки ХХ ст. істориками розроблявся лише вузький сегмент цієї теми, який торкався проблем тотального нищення нацистами шкільної системи радянського зразка, руйнування навчальних закладів та зубожіння інтелігенції, причому подавалося це у певному ідеологічному ключі. Решта аспектів практично була закрита для широкого загалу і наукових дискусій з суто політичних міркувань. Визнання існування будь-яких суспільно-політичних процесів, у тому числі й освітнього життя в роки окупації, (а тим більше вплив на її розвиток українських націоналістичних сил) могли зруйнувати міфологічні стереотипи єдності радянського народу в роки війни та дискредитувати соціалістичний лад в очах світової громадськості.

Тому мета даного дослідження — на основі широкого масиву архівних джерел та окупаційної преси зробити висновки і комплексний аналіз освітніх процесів у генеральному окрузі «Житомир».

Найвагоміший внесок у наукову розробку даної проблематики на сучасному етапі зробили історики західного регіону України, які на основі архівних документів та періодичної преси досліджували культурне життя в дистрикті «Галичина»¹. Дослідження з даної тематики у рейхскомісаріаті «Україна» та військової зони не мають такого поширення. Вивчаючи окупаційний режим в РКУ чи військовій зоні, історики здебільшого включають розвиток освітніх процесів у комплекс досліджуваних ними проблем, в якості супутніх складових².

Власне історично так склалося, що освітня система України аж до здобуття незалежності певною мірою формувалася під впливом інших держав і прилаштовувалася до їх вимог. Так було в часи панування Австро-Угорщини, Росії, Польщі, так сталося і в період німецької окупації, коли розпочалося будівництво «нової», на цей раз пронимецької школи. Слід відмітити, що на певних етапах окупації така школа знаходилася під значним впливом українських самостійницьких сил.

Г. Стефанюк, досліджуючи освітні процеси в Західній Україні в період окупації, вважає, що, наслідуючи зразки німецьких навчальних закладів, «нова» освітньо-виховна система в Україні складалася з кількох елементів. Перший з них — дошкілля (дитячий садочок) — ставив перед собою завдання створити дітям у віці 3–6 років можливості для всебічного розвитку, забезпечити догляд, опіку та відповідне до віку виховання під керівництвом досвідчених та фахово-підготовлених вихователів. Якщо до вересня поточного року дитині виповнилося сім років, вона приходила до першого класу так званої народної (початкової) школи. Навчання в такій школі вважалося обов'язковим. Народна школа охоплювала дітей віком від 7 до 11 років. (1–4 клас). Після закінчення чотирьох класів дитина могла перейти до вищої початкової

школи, в якій навчання тривало два-три роки (5, 6, 7 класи). Останній клас був доповнюючим. Його завданням вважалося націонал-соціалістичне виховання, що мало завершити формування світогляду молоді та відповідно до місцевих потреб і обставин «дати їм такі знання, без яких в житті важко буде обійтися»³. Погоджуючись з таким припущенням дослідниці, маємо констатувати, що в рейхскомісаріаті «Україна» освітньо-виховна система також складалася із зазначених елементів, однак не в усіх генеральних округах. Наприклад, у генеральному окрузі «Житомир» дошкільна освіта була відсутня через відсутність фінансування і небажання місцевої окупаційної влади займатися цим питанням.

З метою підготовки шкіл до навчального року у серпні 1941 р. місцеві органи управління генерального округу (далі. — *Авт.*) видали відповідні розпорядження, згідно з якими необхідно було «кожному районному та міському управлінню негайно подбати про організацію статистично-облікової справи, визначити кількість шкіл, їх стан та забезпеченість вчительським персоналом»⁴. Так, обласний відділ народної освіти на Житомирщині передбачав розгортання мережі різних освітніх установ — початкових, семирічних, професійних ремісничих шкіл, майстерень, гімназій тощо. Взявши на облік у всіх 35 районах області вчителів, керівництво відділу призначило тимчасово в кожную школу завідувачів, які розгорнули роботу по підготовці шкільних приміщень та необхідного устаткування. Крім цього, було налагоджено зв'язок з інспекторами освіти Львова, Луцька та інших міст з метою запозичення їх досвіду в організації шкільної системи. За спеціальною процедурою було проведено відбір найбільш кваліфікованих вчителів⁵. Вінницька обласна управа на чолі з Е. Савостіяновим вимагала від новопризначених директорів шкіл зробити ремонт шкільних приміщень та укомплектувати школу дітьми. У сільських школах ставилося завдання впорядкувати квітники, городню ділянку, пасіку і лише після цього робота школи оцінювалася як позитивна⁶.

Напередодні відкриття шкіл в ГО для налагодження нормальної роботи в галузі освітянської діяльності при обласних, міських і районних управах створювалися відділи народної освіти, в яких діяли окремі відділи шкільництва, що здійснювали керівництво дошкільним вихованням, початковими та середніми школами. Всі вони підпорядковувалися окружному Відділу освіти. Перед даними структурами були поставлені завдання: реєстрація вчителів, облік дітей шкільного віку, організація шкільного процесу і роботи шкіл регіону.

Так, голова Житомирського обласного управління О. Яценюк у своєму інтерв'ю кореспонденту газети «Голос Волині» повідомив, що, виходячи з кількості дітей шкільного віку та враховуючи потребу в спеціалістах, по області відділом освіти було розроблено відповідну мережу шкіл: початкових чотирирічних — 528, народних семирічних — 761, гімназій — 41, ремісничих шкіл — 6, середніх фахових — 14, а також педагогічний та сільськогосподарський інституту⁷. За даними Андрушівського відділу освіти в районі на 5 вересня 1941 р. не було жодної школи, яка б не могла розпочати роботу⁸. Міський відділ освіти м. Бердичева планував відкрити у вересні 1941 р. сім неповно-середніх шкіл, одну початкову та три спеціальні школи⁹. Житомирський відділ освіти через окупаційну пресу повідомив, що крім гімназій проводиться набір дітей до семирічних шкіл міста Житомира, які знаходилися за такими адресами: перша — вул. Мальованка № 8, друга — вул. Мала-Бердичівська № 28, третя — вул. Подільська № 5, четверта — вул. Вільська № 28, п'ята — вул. Вільська № 81, шоста — вул. Сінна 23, сьома — вул. Міщанська № 73, восьма — вул. Київська № 65, дев'ята — провулок Графмана № 3, десята — вул. Міщанська № 14, одинадцята — вул. Садова № 12, а також початкових шкіл, що знаходилися відповідно на вулицях Столецькій, Корбутівці, Стоківці, Каракульній, Богунії¹⁰.

Навчальний рік згідно з планами мав розпочатися з 1 вересня і завершитись 12 травня. Перше півріччя становило 17 навчальних тижнів, друге — 16, іспити складалися від 20 травня до 10 червня. Протягом навчального року для учнів передбачалися канікули на Різдво (5–20 січня), і двотижневі — на Великдень. Літні канікули пропонувалися від 10 червня до 1 вересня. Втім слід відмітити, що за такими планами навчання в ГО не відбулося жодного разу. З настанням холодів, через відсутність палива, навчання, як правило, припинялося й поновлювалося навесні, до речі така ситуація спостерігалася по всій території окупованої України, де працювали школи.

Напередодні відкриття навчальних закладів кожен директор школи отримував від відділу освіти розпорядження і рекомендації про те, як слід оформити шкільне приміщення, причому в кожному окрузі вони були різними. Наприклад, у Вінницькому окрузі вимагалось, щоб, у кожній школі висіли ікони та портрети видатних українських письменників — Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Франка, Лесі Українки. Щоб засвідчити лояльність до німецької влади, навчальні заклади повинні були придбати портрети А. Гітлера. Вимоги до оформлення шкіл Бердичівського гебіту (Житомирський округ) були опубліковані в місцевій газеті «Нова доба» і значно відрізнялися від вінницьких. Так, чільна сторона приміщення школи оформлялася за поданим зразком — у центрі мав знаходитися портрет Гітлера. Центральне місце правої стіни займала група з трьох портретів: 1) Св. Володимира Великого (посередині), 2) Святослава Хороброго (праворуч), 3) короля Данила Галицького (ліворуч). Над портретами вміщували гасло: «В своїй хаті своя правда і сила, і воля» (Т. Шевченко), під портретами — образ «Святослав у Болгарії», праворуч від портретів — образ «Олег в Царгороді», над ними гасло — «Нема квіту краснішого над маківочку, нема роду ріднішого над матіночку» (слова з народної пісні), під ними гасло — «Батькова-материна молитва з дна моря виносить» (народна пісня). Ліворуч від портретів мав розташовуватися образ, «Лев під Краковом», над ним гасло — «Мені помози Господи», під ними — «Укріпіте серця ваші». В центрі лівої стіни розміщували три портрети: 1) Гетьмана Дорошенка (всередині), 2) Б. Хмельницького (праворуч), 3) гетьмана І. Мазепи (ліворуч). Над ними розміщувалося гасло: «Свою Україну любіть, любіть її во время люте» (Т. Шевченко), під портретами — образи: «Здобуття Кафи», праворуч портретів — образ «В'їзд Хмельницького до Києва», над ним — гасло «Того же древа єсть вітви і хорбих воїнів синовіє» (Б. Хмельницький), під ним — «Нехай вічна буде слава, же през шаблі маєм права» (І. Мазепа). Ліворуч від портретів мав бути образ «Виговський під Конотопом», над ним гасло — «Слава не вмере, не поляже» (народна дума), під ним — «Ми поляжемо, щоб славу і волю, і честь, Рідний краю, здобути тобі» (І. Франко). На задній стіні рекомендувалося кріпити наступні три портрети 1) І. Франка (посередині), 2) Т. Шевченка (праворуч), 3) Л. Українки (ліворуч), над портретами гасло — «Учітеся, брати мої, думайте, читайте» (Т. Шевченко)¹¹.

У випадку, коли в школі не було належного місця чи репрезентативного класу, весь матеріал групами розподіляли по окремих класах. Отже, хоча оформлення шкільних приміщень в окрузі відбувалося по-різному, однак, воно мало спільну мету — впливати на молоде покоління образно-емоційними засобами, за допомогою яких у його свідомості закріплювалось позитивне сприйняття героїчного минулого українського народу в його багатотисячній боротьбі за незалежність.

Напередодні 1941–1942 навчального року педагогічні колективи генерального округу взялися до створення навчальних програм і планів. Користуючись певною свободою, освітяни на підставі українських традицій та вимог націоналістів за зразками кращих західноєвропейських шкіл виробили нові

навчальні плани та програми. Слід відмітити, що відсутність на початку окупації затверджених німцями навчальних планів давала змогу українським учителям вносити до освітнього процесу національний зміст, що за задумом ОУН мало сприяти національній самосвідомості дітей. Іноді творчі педагоги, розробляючи власні навчальні плани, значну кількість годин виділяли для поглибленого вивчення історії України.

Необхідно зазначити, що на початку окупації приділялося належне місце релігійному вихованню шкільної молоді. Власне з боку німців не було жодних заперечень відносно прагнення українського населення проводити навчання в релігійному дусі. Навпаки, з німецької сторони це розглядалося як дуже позитивне явище. Окупанти вважали, що заборонене впродовж багатьох років релігійне життя українського народу в період війни позитивно впливатиме на морально-психологічний стан населення. Свідченням цього є розпорядження рейхміністра окупованих територій А. Розенберга від березня 1942 р. та постанови А. Гітлера про адміністративний устрій в окупованих східних територіях, від 17 липня 1942 р., якими гарантувалася всім громадянам свобода релігійних переконань. Дозволялося навіть об'єднуватися в релігійні громади. Чеська дослідниця Б. Єржебек вважає, що в такий спосіб німці намагалися відвернути увагу українського населення від політичних питань¹². Врахувавши такі обставини, шкільна влада постановила, що в українських народних школах запроваджується вивчення Закону Божого по дві години (в деяких випадках по одній) на тиждень.

З боку церкви також не було жодних заперечень щодо викладання релігії в навчальних закладах. Вже 13 вересня 1941 р. на засіданні Волинської духовної консисторії було обговорено структуру такого релігійного навчання: 1) в кожній школі, в порозумінні з цивільною владою, мусить бути викладання Закону Божого; 2) на початку шкільної праці треба обов'язково відправити молебень з відповідною промовою до дітей і батьків, належить освятити шкільні приміщення; 3) кожен настоятель парафії повинен забезпечити школу образами; 4) священники мають викладати уроки в кожному класі¹³. Виходячи з пункту два, відкриття шкіл в генеральному окрузі завжди супроводжувалося невеличким мітингом, після якого священник освячував класи та проводив службу Божу. Як правило, такі заходи закінчувалися співом національного гімну. Ось за яким сценарієм проходило відкриття школи 15 вересня 1941 р. в селі Ільківні на Вінниччині. Вранці учні зібралися на шкільному подвір'ї, згодом, приїхав священник у супроводі директора школи і провів службу Божу, після чого освятив класи. Після закінчення служби відбувся урочистий обід у приміщенні школи, перед яким усі присутні проспівали «Отче наш», а після обіду виконали український гімн¹⁴. У Довбушівському районі (Житомирська обл.) навчання в школах 3 вересня 1941 р. також розпочалося з освячення шкіл духівництвом. Тут для перевезення священника по 10 народних школах навіть надали автомобіль і лише після посвячення шкіл розпочалося навчання¹⁵. Загальне свято з нагоди початку навчання відбулося в двадцятих числах вересня 1941 р. у Вінницькому парку відпочинку. Учителі та учні підготували тризуб — герб України та портрети видатних українських діячів: Т. Шевченка, С. Петлюри, М. Міхновського, Є. Коновальця. На святі виступила хорова капела, місцеві священники відправили Богослужіння¹⁶.

Викладання релігії в українських народних школах проводилося українською мовою, а за кожну проведену годину навчання релігії викладачам належала невелика грошова винагорода від відділу освіти (хоча в більшості випадків ця викладацька практика не оплачувалася).

Слід зауважити, що навчання Закону Божого, згідно з незатвердженими планами українських націоналістів, в ГО відбувалося тільки в 1941–1942

навчальному році. З наступного року під жорстким контролем окупаційної влади були складені й затверджені нові плани, з яких Закон Божий вилучили¹⁷. Справа в тому, що сподівання німців у такій спосіб відвернути населення від політичних питань виявилися марними, церква досить швидко політизувалася, а українські самостійницькі сили, використовуючи даний предмет, намагалися проводити націоналістичну агітацію. Ось, що писав про мету введення такого предмету журналіст газети «Вінницькі вісті» С. Загнибіда: «Наше молоде покоління не знає правдивої української релігії, а вчителі Закону Божого повинні не тільки знайомити молодь з релігією, а й привити любов до неї. Вони мають розповісти учням історію православної церкви, розказати про Володимира Святого та інших діячів української релігії, що все своє життя віддали за незалежність України, її культури і релігії. Відділ народної освіти повинен підібрати для викладання Закону Божого, людей безмежно відданих Україні. Вчителі мають роз'яснити дітям, що українська культура щільно зв'язана з релігією, і вони не можуть існувати окремо»¹⁹. Звичайно окупанти, враховуючи їх расистські погляди, не могли лишатися осторонь таких дій оунівців, тому відразу вжили відповідних заходів.

Значна кількість годин виділялася для вивчення української та німецької мов. Окупанти планували, що українізація зрусифікованих земель рейхскомісаріату «Україна» буде здійснюватися через переселення в Україну українців та виселення з її території росіян, щоб таким чином українська мова поволі витіснила російську мову¹⁹. Стосовно української мови у школах, то вона здобула собі повне визнання не тільки як мова викладання в освітніх закладах, а й як урядова мова рейхскомісаріату²⁰. Також, обов'язковим було вивчення німецької мови в українських школах. Нацисти наголошували, що німецькій мові, яка мала світовий статус, і як мові народу, приязного до українців, слід відводити в школах належне місце²¹. На важливість студіювання іноземних мов звертали увагу й оунівці, пояснюючи це тим, що у майбутньому, контактуючи з представниками різних народностей чи представляючи майбутню державу на міжнародній арені, неодноразово доведеться інформувати світову спільноту про український народ та його боротьбу за незалежність²². Таким чином, починаючи з 3-го класу, на вивчення німецької мови виділялося в окрузі по три години на тиждень, з 5-го до 7-го — п'ять годин.

Разом зі школами в генеральному окрузі «Житомир» планувалося відкрити 41 гімназію (в основному в Житомирському окрузі — *Авт.*)²³. Слід зазначити, що архівні дані, які могли б засвідчити роботу цього типу навчальних закладів у регіоні, відсутні. Є декілька повідомлень місцевої окупаційної преси за серпень 1941 р., згідно з якими відбувся прийом дітей до двох гімназій у Житомирі — чоловічої (вул. Пушкінська 39), жіночої імені А. Гітлера (Бердичівська 62) та чоловічої у Бердичеві (вул. Білопільська 49), жіночої (вул. Пушкінська 7), а також у ряді міст області: Коростені, Коростишеві, Звягелі (Новоград-Волинський), Овручі, Черняхіві, Чуднові²⁴. Укомплектування гімназій дітьми проводилося на конкурсній основі, причому при відборі надавали перевагу тим дітям, батьки яких зазнали різних утисків за радянської влади. Уже 2 вересня 1942 р. одна з гімназій м. Бердичева набрала сімнадцять класів²⁵. Українські гімназії, як і німецькі, були восьмикласні і формувалися з учнів, які закінчили чотирирічні школи. У 1941 р. до 1-го класу приймалися учні, які закінчили три класи після складених вступних іспитів; до 2-го, — ті, хто закінчив чотири класи, і так далі²⁶. Діти в таких закладах утримувалися за рахунок батьків.

Гімназії, що розпочинали навчальний рік, як правило, були двох типів: класичні та реальні. Класичні гімназії готували молодь до навчання в університетах, мовно-історичних інститутах, реальні — до навчання у вищих інже-

нерно-технічних школах. Відповідно основні завдання кожного типу гімназій визначали склад учнів, учителів та розподіл годин між окремими дисциплінами. Так, класичні гімназії будували свій навчальний план, спираючись головним чином на гуманітарні предмети: історію, українську мову, літературу. У реальних гімназіях, крім обов'язкових предметів — історії України і української мови, — вивчали точні науки: фізику, хімію, математику²⁷. При організації класичних гімназій передбачалося обов'язкове вивчення латинської мови від 1-го класу у грецької від — 3-го.

На думку німецької окупаційної влади, гімназії мали стати закладами для найздібніших школярів. Та все ж, корегуючи гімназійні навчальні плани, німці намагалися не перевантажувати їх «зайвими», як вони вважали, дисциплінами (історія, література, філософія), максимально наближуючи їх до виробничого життя. Наприклад, головна мета навчання й виховання в гімназіях для дівчат полягала у пристосуванні молодої дівчини до взірцевого виконання своїх суспільних обов'язків як майбутньої матері. Це виховання спрямовувалося на усвідомлення кожною господинею, що її родина — частина нації²⁸.

Слід зазначити, що за умов окупації не вдалося відновити освітянську мережу в генеральному окрузі в її довоєнних масштабах. Однак те, чого вдалося досягти, враховуючи воєнний час, також мало значний успіх. Так, якщо у Словечанському районі (Житомирська обл.) до приходу німців працювало 2 середні і сорок неповно-середніх шкіл, сім початкових, в яких навчалося 5002 дітей, то в період окупації в районі працювало 32 народні школи, в яких налічувалося 1600 учнів²⁹. Загалом у Житомирській області до початку війни працювало 1499 навчальних закладів, в яких навчалося — 293032 дітей³⁰. На кінець 1941–1942 навчального року відновили навчання у 1210 школах, у яких навчалося 111085 дітей, а заняття проводили 3187 учителів³¹. У 1940–1941 навчальному році у Вінницькій області навчалося 3667 тис. дітей у 1540 школах³², а у 1942 р. у Вінницькому окрузі (Північна Вінниччина) функціонувало 74 народні школи, 2 технікуми (до війни 31), та одна ремісничка школа. У цих закладах нараховувалося понад 10 тисяч дітей³³.

На відміну від Генерал-Губернаторства, де чітко простежувалася тенденція до зростання кількості навчальних закладів усіх ступенів, крім вищих закладів гуманітарного спрямування, у рейхскомісаріаті «Україна» згідно директиви рейхскомісара Е. Коха, від 12 січня 1942 р., народні школи дозволялося відкривати, притримуючись жорстких вимог: 1) наявності необхідної кількості палива після покриття потреб у ньому вермахту та цивільних німецьких установ; 2) відсутності небезпеки поширення інфекційних хвороб; 3) наявності достатньої кількості політично благонадійних і спеціально підготовлених учительських кадрів; 4) відсутності потреби використання шкільних приміщень для інших цілей³⁴.

Німецька окупаційна влада не забувала постійно наголошувати, що «нова» українська школа повинна будуватися на національній основі. Однак, вже на початку 1942 р. після видання низки німецьких указів перед народними школами генерального округу ставилися дуже скромні завдання — навчити дітей писати, читати, рахувати і подати елементарні відомості з інших навчальних дисциплін. Наприклад, поняття про землю можна було подавати дітям тільки через викладання природознавства.

У другому півріччі 1941–1942 навчального року в ГО значно знизився відсоток відвідування учнями шкіл. Так, в Андрушівському районі на кінець 1941 р. відвідування у школах району становило 68%, а в селах Миньківці, Забари і Волосів довелося взагалі закрити школи тільки тому, що учні не з'являлися на навчання³⁵. У Бердичівському районі школа села Великі П'ятигори, в якій нараховувалося 299 дітей шкільного віку, а школу відвідували

160–170 учнів. На хуторі Зірка жоден з 21-го учня не відвідував школу³⁶. Інколи діти ходили до школи через день. Учителі самотужки намагалися вирішити цю проблему, ходили по сільських садибах, агітуючи селян відпустити дітей до школи, прохали допомоги у вирішенні питання міські управи. За свідченнями жительки села Пиковець (Козятинський р-н.), шкільна адміністрація навіть надавала допомогу малозабезпеченим сім'ям з метою залучити дітей до навчання.

В свою чергу міські управи не завжди відгукувалися на клопотання освітян допомогти налагодити нормальний процес навчання. Тут все залежало від ставлення конкретного німецького чиновника до справи шкільництва. Якщо воно було позитивним, то, як правило, вчителі отримували від нацистів розуміння та сприяння. Якщо ж керівник гебіту ставився негативно до відновлення шкіл у районі, то всі проблеми, пов'язані зі шкільними справами, лягали на плечі вчителів, які не завжди належним чином могли їх вирішити. Так, Бердичівська міська управа, відповідаючи вчителям на прохання допомогти налагодити шкільну справу в районі, зазначила, що виховання дітей повністю лягає на плечі освітян, а в них, крім школи, і так проблем багато³⁷. Аналогічні відповіді отримали вчителі Андрушівського, Черняхівського, Словечанського районів.

Указом рейхскомісара від 31 серпня 1942 р. повідомлялося, що місцевому населенню буде дозволено навчатися тільки в чотирирічних народних школах. Всі інші школи, які були відкриті з власної ініціативи або за наказом іншої влади, закривалися³⁸. Відповідно до указу в ГО дозволялося функціонування початкових шкіл чотирьох типів: 1, – 2, – 3, – 4-класні. В однокласних школах дозволялося навчати по 80 учнів. Навчання в них проходило у двох відділах. Учні, які вчилися в першому і другому класі, склали один відділ. Навчання для них починалося після обіду. Учні третього і четвертого класів об'єднувалися в другий відділ і вчилися до обіду. Вивчення арифметики і української мови в даних школах проходило позмінно в такий спосіб: учні, які вчилися в школі перший рік, засвоювали теоретичний матеріал, навчаючись у голос. Водночас новий матеріал учні другого року навчання, засвоювали шляхом самостійного опрацювання. Вивчення інших дисциплін відбувалося в кожному відділі спільно. Весь навчальний матеріал почергово повторювався впродовж двох років³⁹. Всі класи вів один вчитель.

У двокласній школі навчання проводили два вчителі. Один вів 1–2 класи, другий – 3–4. Перший клас охоплював 1–2 рік навчання учнів, другий – 3–4. Навчання в обох класах відбувалося до обіду, але при цьому учні першого року навчання розпочинали заняття на одну годину раніше. Вивчення української мови та арифметики велося окремо. Коли один клас вчився голосно, другий в цей час займався тихо.

У трикласній школі працювало по три вчителі, в розпорядженні яких було по одній класній кімнаті. Тут діти першого і другого року навчання вчилися окремо, а третього і четвертого – об'єднувалися в один клас. У 3 класі вивчення української мови і арифметики проводили окремо. Інші предмети викладалися спільно, але навчальний матеріал в них повторювався впродовж двох років.

У чотирикласній школі учні кожного року навчання вивчали матеріал по черзі – один клас з одним учителем. Навчання проводилося до обіду, а у випадку, якщо в школі було тільки три класні кімнати, учні першого класу вчилися після обіду. Дітей у класах мало бути не менше сорока.

На кінець літа 1942 р. під пильним контролем німецької влади у генеральному окрузі були розроблені та затверджені нові навчальні плани, які дещо відрізнялися від складених у серпні 1941 р. під контролем українських націоналістів. За новими планами з третього і четвертого класу вилучалася історія України, на яку за попередніми програмами відводилося відповідно у

третьому класі 1 година на тиждень, четвертому — 2 год., від 5 до 7 класів — 3 год. на тиждень. Для учнів 5–7 класів історію України замінили всесвітньою. Натомість і надалі пріоритетними у навчальних планах залишалися українська мова, для вивчення якої за новим навантаженням відводилося: у 1–2 класах — 10 год. на тиждень, 3–7 год., 4–9 год., 5–8 год., 6–7 год., 7–5 год., що майже повністю співпадало з попереднім навчальними навантаженням⁴⁰. Як бачимо, нацисти вилучили з планів історію як предмет національно-пропагандистського спрямування.

Починаючи з весни 1943 р., освітні процеси в генеральному окрузі згортаються, передусім, через наближення військових дій та недостатню наповненість класів дітьми. Після завершення літніх іспитів 1943 р., школи припинили свою роботу і до кінця окупації у більшості випадків не поповнювали її.

Щоправда, в кінці серпня освітяни, сподіваючись, що окупаційна влада дозволить проводити навчання, провели декілька методичних нарад. Одна з яких 25–26 серпня відбулася на Житомирщині. Присутні на нараді освітяни визначили напрям роботи наступного навчального року. А представник генералкомісара Шульц запевнив учителів, що, незважаючи на труднощі воєнного часу, школи будуть працювати⁴¹. Однак, обіцянки так і лишилися на словах — школи в областях так і не відновили. Під час наради також визначили кількість шкіл, які мали працювати. Планувалося, що відновлять свою роботу 48 початкових шкіл і одна неповно-середня, а в Житомирі — 14 початкових та 5 неповно-середніх, де мали навчатися відповідно три тисячі дітей⁴². У Черняхівському гебіті планували залишити минулорічну кількість шкіл — 34 початкових та дві семирічні⁴³. Проведення відповідних нарад та конференцій учителів свідчить про бажання останніх і надалі здійснювати навчання дітей навіть з урахування усіх матеріальних труднощів, змін у програмах і навчальному процесі.

Таким чином, можна зробити висновок, що в генеральному окрузі «Житомир» за сприяння українських патріотичних сил окупанти дозволили відкрити значну кількість шкіл. Навчальні програми і плани розроблялися українськими вчителями, що створювало можливість забезпечити їх національним змістом, оскільки окупаційна влада на початковому етапі окупації особливо не втручалася у внутрішні шкільні справи. Щоправда, в наступному ситуація змінилася: окупаційна адміністрація вдалася до спрощення програм і вилучення з них українознавчих предметів. Зрозуміло, що така школа не відповідала реальним потребам українців, хоча певною мірою впливала на підвищення освітнього рівня населення, створюючи підґрунтя для збереження української культури.

¹ Антонюк Н. В. Українське культурне життя в Генеральній Губернії /1939–1944 рр. / — Львів, 1997. — 232 с; Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941–1944 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 1997. — № 3–4. — С. 194–225; Стефанюк Г. В. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.). — Дис... канд. іст. наук. — Івано-Франківськ, 2004. — 215 с.

² Голиш Г. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси, 2005. — 323 с; Заболотна Т. Стан шкільної освіти в окупованому Києві // Безсмертя подвигу. Матер. наук. конф., присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) — К., 2006. — С. 217–233; Нестеренко В. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (Адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти). — Дис... канд. іст. наук. — К., 2005. — 307 с; Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною в роки окупації. — Дис... канд. іст. наук. — К., 1999. — 205 с.

- ³ Стефанюк Г. Назв. праця. — С. 98.
- ⁴ Держаний архів Житомирської області (*далі* — ДАЖО). — Ф. Р. 1154, оп. 1, спр. 28, арк. 1.
- ⁵ Українське слово. — 1941. — 7 серп.
- ⁶ Голос Волині. — 1941. — 12 жовт.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Нова доба. — 1941. — 5 груд.
- ⁹ Там само. — 27 серп.
- ¹⁰ Українське слово. — 1941. — 24 серп.
- ¹¹ Нова доба. — 1941. — 6 верес.
- ¹² Єржебек Б. Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна //Визвольний шлях. — 1986. — Кн. XI. — С. 1488.
- ¹³ Г. Стефанюк Назв. праця. — С. 134.
- ¹⁴ Вінницькі вісті. — 1941. — 26 верес.
- ¹⁵ Голос Волині. — 1941. — 4 груд.
- ¹⁶ Вінницькі вісті. — 1941. — 28 верес.
- ¹⁷ ДАЖО. — Ф. Р. 1153, оп. 1, спр. 36, арк. 3.
- ¹⁸ Вінницькі вісті. — 1941. — 10 верес.
- ¹⁹ Єржебек Б. Назв. праця. — С. 1490.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Стефанюк Г. Назв. праця. — С. 127.
- ²² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. Р. 3833, оп. 1, спр. 166, арк. 51.
- ²³ Голос Волині. — 1941. — 12 жовт.
- ²⁴ Українське слово. — 1941. — 21 серп.
- ²⁵ Нова доба. — 1941. — 17 верес.
- ²⁶ Стефанюк Г. Назв. праця. — С. 112.
- ²⁷ Українське слово. — 1941. — 19 листоп.
- ²⁸ Стефанюк Г. Назв. праця. — С. 124.
- ²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* — ЦДАГО України). — Ф.1, оп. 22, спр. 56, арк. 84.
- ³⁰ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні в 1941–1945 рр. Зб. док. та матер. — К., 1969. — С. 38.
- ³¹ Українське слово. — 1942. — 26 верес.
- ³² Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. — К., 1972. — С. 48.
- ³³ Українське слово. — 1942. — 1 листоп.
- ³⁴ Німецько-фашистській окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матер. — К., 1963. — С. 71.
- ³⁵ Нова доба. — 1941. — 5 груд.
- ³⁶ Там само. — 28 листоп.
- ³⁷ Там само. — 5 груд.
- ³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 118, арк. 2.
- ³⁹ ДАЖО. — Ф.Р. 1153, оп. 1, спр. 36, арк. 3.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 5, 7.
- ⁴¹ Голос Волині. — 1943. — 2 верес.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само.